

монографії методика буде полезна при дослідженні особливостей ідиостиля різних адресантів і може застосовуватися в практиці лінгвостилістичного аналізу епістолярних текстів.

При читанні рецензованої книги виникли і деякі зауваження дискусійного характеру, що зовсім природно. В частині, широта охоплення аналізованих в монографії епістолярних текстів (передусім, в плані хронологічному) таїт в собі і деякі небезпеки, пов'язані, в першу чергу, з методологією дослідження, з розмежуванням синхронного і діахронічного підходів до аналізу мовного матеріалу. Незважаючи на докладне і зовсім аргументоване обґрунтування введеного статистичного порога при умові виключення беспрецедентних звернень, зустрічених лише у якого-то одного з адресантів, виникає все ж сумнів в правомірності об'єднання в масиві регулярних вокативних образів, з однієї сторони, таких широко розповсюджених і не позначених печаткою застаріlosti або новизни конструкцій, як *Дорога Маша*, *Уважаний Пётр Сергеевич* або *Дорога мамочка*, а з іншої, уже явно архаїчних вокативів типу *Милостивий государь граф ІО*, *Любезний ІО*, *Почтеннейший ІО* (ІО – ім'я і отчество адресата). Можливо, в перспективі подальших досліджень слід уточнити і критерії вибору регулярних вокативів так, щоб ці критерії нівелювали об'єктивно існуючу диспропорцію в кількості опублікованих (а іноді і в цілому збережених або відомих) писем у різних адресантів. Але це, скоріше, бажання, а повернувшись до опублікованої монографії, не можна не відзначити, що в науковий оборот вводиться обширний і надзвичайно цікавий мовний матеріал, який до сих пор досліджувався лише фрагментарно і вперше отримав таку масштабну узагальнювальну оцінку.

Монографія Е.К. Куварової, по нашому мнению, стане помітним явищем в вітчизняній лінгвістиці і, безсумнівно, приверне увагу не тільки фахівців в області епістоляріки, але і дослідників синтаксису і стилістики російської мови, викладачів-словесників вищої школи, а відповідно і їх аспірантів і студентів.

*доктор філологічних наук, професор,
декан факультета журналістики,
заведуючий кафедрою видавничого справи і редактування
Запорізького національного університету*

В.Н. Манакин

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію докторанта кафедри теорії літератури і компаративістики
Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка
Черкашиної Тетяни Юріївни

«МЕМУАРНО-АВТОБІОГРАФІЧНА ПРОЗА ХХ СТОЛІТТЯ: УКРАЇНСЬКА ВІЗІЯ»
(Харків : Факт, 2014. – 380 с.)

Про сучасні виміри мемуарно-автобіографічної прози

Українська мемуаристика ХХ століття як жанр non fiction є віддзеркаленням художньо-естетичної свідомості доби становлення України як суверенної держави. У спогадах, щоденниках, мемуарах знакових постатей українського мистецького простору велику

увагу приділено саме джерелам їхньої українськості, становленню їхньої національної ідентичності.

Із 90-х рр. ХХ століття із проголошенням незалежності України саме завдяки мемуаристиці читач зміг дізнатися про те, як у колах української інтелігенції упродовж ХХ століття визрівали зерна українського національного відродження, як крізь терни всіляких «ізмів» українська національна ідея пробуджувала до активної діяльності тих, хто пройшов складний шлях національного самоусвідомлення.

Зацікавлення суспільства мемуарною літературою свідчить про те, що воно вже на тому етапі свого розвитку, коли необхідно вивчити й осмислити уроки минулого, щоб спроєкувати їх на сучасні кризові ситуації. І в цьому досить значну роль відіграє саме мемуаристика, яка є документальним віддзеркаленням життя. Автори мемуарів під час написання часто покладаються не лише на власну пам'ять, а й на обставини, що їх оточували. На думку Т. Конончук, “через неї (мемуарну літературу) часом розвінчуються ідеологічні міфи”.

Українська літературна мемуаристика ХХ–початку ХХІ століть нині потребує глибокого дослідження. На сьогодні досить значними здобутками в мемуарознавстві є праці І. Василенко, О. Галича, Н. Ігнатів, А. Костенка, Г. Мережинської, М. Федунь та ін. На думку літературознавця О. Галича, “в основі мемуарної та біографічної літератури знаходиться суб’єктивне осмислення певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене в художній формі за законами людської пам’яті із залученням справжніх документів свого часу, глибоким співвіднесенням духовного досвіду автора з внутрішнім світом героїв, соціальною й психологічною природою їх учинків”.

Нині актуальним є осмислення ролі і значущості документальної літератури, зокрема мемуаристики, у формуванні уявлення сучасників про історичне тло певної епохи, а також про суб’єктивно-особистісний зміст мемуарної літератури. Як слушно вважала М. Коцюбинська, “мемуаристика – це ознака певної зрілості як індивіда, так і суспільства. Усе залежить від того, як скористається автор можливостями, що їх відкриває цей вид літератури. Від його моральної позиції і вправності оповідача, уміння “піти в себе” і водночас вписатися в довколишнє, не розчинитись у частковостях, а стати над ними, не втративши смаку осяйної деталі, її історичної і буттєвої значущості. Мемуаристика в її кращих проявах забезпечує дивовижний *ефект присутності людини* в тому чи тому історичному часі й просторі. В її світлі доба, подія, факт, особа стають для читача ближчими, “своїшими”. Мимоволі до сприйняття активно підключається його особистий (і “книжний”) досвід, пізнавальний і моральний. Через паралелі, аналогії чи контрасти сприйняте стає чинником його свідомості, мовби його особистим переживанням”.

Монографія Тетяни Черкашиної «**Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія**» справляє позитивне враження, перш за все, тим, що репрезентує читачеві широкопланову панораму української мемуарно-автобіографічної прози ХХ століття. Авторка достатньо глибоко представила огляд здобутків попередників у дослідженні української та зарубіжної мемуаристики. Виклад досліджуваного матеріалу легкий і цікавий, а специфічна інтерпретація літературознавчої термінології сприяє доступності викладеного матеріалу для широких кіл читачів.

Монографія складається з трьох розділів, що зумовлюють системне вивчення мемуарно-автобіографічної прози ХХ століття. У першому розділі належну увагу приділено стану розробки теоретичних та історико-літературних питань у дослідженні особистісного письма, варті уваги спроби авторки здійснити диференціацію та класифікацію базових термінів і дефініцій у тематичному та жанровому поділі мемуаристики. Зокрема в першому підрозділі визначено домінуючі риси мемуаристики, як, наприклад,

«публіцистичність, унікальність, синтетичність, ліричність, єдність наукового і художнього мислення». Наведено в книзі також типологію мемуарної літератури за тематикою оповіді, наприклад: «військові, світські, політичні, духовні, літературні, подорожні, культурно-побутові, дипломатичні, табірні, професійні, історичні та ін.» (с. 11).

Авторка вказує, що мемуари також можуть поділятися за географічним і соціальним походженням авторів, їхньою професійною належністю, просторовим критерієм, гендерним принципом, роллю автора в описуваних подіях, обсягом і за часом написання і т.д. Однак наголошено, що найбільш уживаною є класифікація мемуарів за основним об'єктом зображення. Багато уваги приділено питанню внутрішньо типологічної диференціації мемуарної літератури та питанню розрізнення автобіографії як підвидового (стосовно мемуаристики як виду документальної літератури) та як жанрового поняття. Цілком можна погодитися з визначенням, поданим у монографії: «Мемуарами слід називати твори, у яких основним предметом авторської оповіді є опис важливих, на переконання автора подій, свідком яких він був особисто; твори, присвячені спогадам про видатних сучасників автора; художньо відтворені життєві враження автора» (с. 27). У свою чергу, далі авторка доходить висновку, що «до автобіографічних творів ми відносимо не лише психоавтобіографії, духовні, інтелектуальні, інтимні та ін. автобіографії, присвячені розкриттю внутрішнього світу автора; а й мемуарні, у яких автор, здебільшого, оповідає про історію свого зовнішнього життя, власні професійні, громадські та ін. здобутки» (с. 28).

У другому підрозділі «Мемуарна й автобіографічна проза в системі літературної творчості» зосереджено увагу на розгляді основних напрямів документальної літератури. Детально виписана система класифікації та диференціації документалістики, серед якої чітко виокремлено *історичну документалістику, художню біографіку, художню публіцистику, мемуаристику*. Більш поглиблено й детально диференціюється мемуаристика, яка поділяється авторкою на *власне мемуаристику, автобіографіку, діаристику, епістолярій*. Не оминає увагою авторка й питання розмежування документальних і квазидокументальних творів, а також «літератури факту», чи поширеної на Заході літератури фікційної та нефікційної («literary fiction» чи «literary non fiction»). На думку дослідниці, «основним критерієм розрізнення фікційного і нефікційного письма є ступінь достовірності зображених у творі подій» (с. 44).

Особистісне письмо в історико-літературному та теоретичному висвітленні стало предметом детального розгляду в наступному підрозділі, де відзначено, що перші системні дослідження автобіографічної літератури розпочалися наприкінці ХІХ–початку ХХ століття і «були пов'язані з іменами В. Дільтея, Г. Глягау, А.Р. Браун Барр, В. Маргольца, Г. Міша та ін. Авторка зробила аналітичний огляд праць вітчизняних і зарубіжних науковців, які займалися вивченням автобіографіки, навела різні види автобіографічних творів, які досліджувалися, здійснила спроби класифікації їх жанрових різновидів в українському та зарубіжному літературознавстві. До того ж зауважено, що й на сьогодні «не маємо розвідок, автори б яких усебічно дослідили теорію й історію світової й української мемуарно-біографічної літератури, проаналізувати жанрову систему цього різновиду спогадового письма, розглянули його еволюційні зміни на ідейно-змістовому, художньому, структурному, наративному та ін. рівнях» (с. 61).

Розділ «Від давнини до сьогодення: ідейно-художні доміанти української спогадової літератури» репрезентує українську мемуарно-автобіографічну прозу від першовитоків традиції до сучасності. Т. Черкашина зауважує, що першим твором давньоукраїнської літератури, складником якого була автобіографія, було «Повчання Володимира Мономаха» 1117 р. У той же час авторка зазначає, що «давня українська автобіографіка стала лише початком вітчизняної мемуарно-автобіографічної традиції. [...] Однак у

більшості випадків автобіографічні твори були позбавлені комплексності дослідження життєвого шляху, чимало життєписної інформації залишилося поза увагою тогочасних автобіографів» (с. 87).

Детально розроблено в підрозділі «Становлення основних видів» структурно-типологічні моделі автобіографічних творів, зокрема встановлено, що першу групу складають повномасштабні комплексні високохудожні автобіографії, які всебічно розкривають життєвий і творчий шлях авторів. До автобіографій другої структурно-типологічної групи, на думку автора, належать невеликі за обсягом автобіографічні нариси з різним ступенем художності, які фрагментарно подавали основні біографічні відомості, значно більше уваги приділяючи особливостям індивідуального авторського стилю, розкриттю творчої майстерні митця і наданню якнайповнішої бібліографії його літературних і літературно-критичних праць. Після ґрунтовного аналізу автобіографічних творів М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, Н. Кобринської, Т. Черкашина цілком мотивовано доходить висновку, що «з другої половини ХІХ століття в українському письменстві постає новий вид художньо-документальної прози – україноцентрична мемуарна автобіографіка, у якій мемуарне начало вільно співіснувало з приватно-особистісним» (с. 102).

Не викликає заперечень, а навпаки – вартий уваги розгляд авторкою автобіографіки перших десятиліть ХХ століття. Вона ґрунтовно заглиблюється в ідейно-тематичні масиви документальних творів того часу, виокремлюючи їхні специфічні риси. Так, авторка зауважує, що українська мемуарно-автобіографічна проза початку ХХ століття демонструє «вільне співіснування в цей час громадсько зорієнтованих, україноцентричних, часом етнографічної спрямованості, спогадових творів, що продовжували кращі традиції мемуарних автобіографів ХІХ століття; і мемуарно-автобіографічних творів, автори яких сміливо експериментували зі стилем, формою, художньою специфікою авторської саморепрезентації, виробляючи нові типологічні різновиди спогадових творів» (с. 127).

У монографії Т. Черкашиної на підставі проведеного аналізу сформульовано висновок про те, що з 1930-х рр. українська документалістика через ідеологічні причини поділилася на дві течії: 1) власне українську радянську; 2) українську еміграційну, кожна з яких пішла власним шляхом розвитку. Відповідно підрозділ «Вітчизняна мемуарно-автобіографічна проза радянської доби (1930–1970-і рр.): типізація, стандартизація, індивідуалізм» присвячений дослідженню складного еволюційного шляху української автобіографічної прози, який був позначений впливом системи заборон і обмежень, суворим контролем ідейно-змістового навантаження спогадових творів, унаслідок чого писалося багато тенденційних автобіографічних творів. Авторка зазначає, що в такого типу творах «пріоритет надавався зображенню будівництва нової країни й нового суспільного ладу та типізованим образам будівничих – робітників, селян, пролетарів. А отже, опис історії власного життя міг бути потрактований як вияв індивідуалізму, який жорстоко критикувався й усіяко викорінювався» (с. 127). Цілком обґрунтовано в монографії стверджується, що в 1930-х рр. почалося вироблення радянського автобіографічного канону, згідно з яким в офіційній життєписній літературі могла виписуватися лише ідеологічно вивірена, позбавлена табуваних тем, автобіографія справжньої радянської людини. Указується, що навіть було переписано відповідно до панівних умонастроїв деякі з наявних автобіографічних текстів, наприклад, М. Грушевського, Остапа Вишні, В. Сосюри, зокрема з них було вилучено небезпечні моменти й додано мотив самовиправдання за колишню власну ідеологічну нестійкість. Далі зазначено, що більшість автобіографічних творів цього періоду в умовах радянської України було написано саме з дотриманням усіх вимог соцреалістичного канону – наявність лише типових образів, глибока моральність основних персонажів твору, естетизм, патріотизм і

т. ін. Наприкінці аналізу творів цього періоду Т. Черкашина цілком логічно робить висновок про те, що серед характерних рис автобіографічних творів цього періоду можна визначити вписування життя автора в панівний ідеологічний канон, фіксація власного життєпису як типового для свого часу, самоцензура при згадці небажаних або табуйованих тем, імен, явищ та ін. При цьому вона зауважує, що, незважаючи на цензуру та ідеологічний контроль, у цей час з'являлися знакові мемуарно-біографічні твори, які значно випереджали час.

Щодо мемуарно-автобіографічної літератури еміграційних авторів періоду 1930–1990-х рр., то авторка відразу зазначає, що література цього періоду мала інший шлях розвитку. На прикладі творів У. Самчука, М. Качалуби, І. Кошелівця, Д. Нитченка, В. Сокола, Г. Костюка, Д. Гуменної, Ю. Шевельова в підрозділі «Мемуарно-автобіографічна спадщина еміграційних авторів 1930–1990-х рр.: головні пріоритети оповіді» Т. Черкашина показує, що в них «поширилася традиція змалювання себе, своїх близьких, друзів і знайомих не лише як яскравих особистостей, знаних громадських діячів, непересічних літераторів, науковців і т. ін., а як живих людей зі своїми радощами, життєвими захопленнями, повсякденними турботами й певними розчаруваннями» (с. 159). Не обходить увагою вона і той аспект, що наскрізним у цих філософемно-екзистенційних творах був мотив фатуму та наперед заданої життєвої долі людини, а також втраченої назавжди Батьківщини. Указано, що з 1950-х рр. з'являється компаративний аспект, автори порівнюють минуле і теперішнє життя, життя в Україні і на Заході, вдаються до свого роду ревізійних автобіографічних творів хронікального типу.

Особливо цікавим є розділ, присвячений аналізу мемуарно-біографічного письма 1980–1990-х рр. Починається він зі спогадів Д. Затонського, потім звертається увага на мемуарні твори А. Дімарова, О. Забужко, Ю. Андруховича, «шухлядні» твори Б. Антоненка-Давидовича, Н. Суровцової, Т. Осьмачки та ін. Далі розглядається політична автобіографія Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертника». Вагомим пластом мемуарної літератури цього часу стали твори Г. Гордасевич «Соло для дівочого голосу», Р. Іваничука «Дороги вольні і невольні», В. Дрозда «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок», М. Руденка «Найбільше диво – життя», І. Жиленко «Homo feriens» та ін. Цілком обґрунтовано Т. Черкашина зауважує, що мемуарно-автобіографічна проза 1980–1990-х рр. відновила традиції громадсько зорієнтованої, україноцентричної спогадової літератури, а також дала потужний поштовх до подальшого розвитку аналітичної, психологічно, особистісно заглибленої мемуарно-автобіографічної прози. Крім того, така проза свідчить про те, що саме тоді зароджується традиція української автофікційної прози, для якої характерними стають зміна пріоритетів оповіді, вироблення нового типу автобіографічного героя, інше співвідношення справжнього і вигаданого, унаслідок чого відбувається зсув від референційного мемуарно-автобіографічного до фікційно псевдомемуарно-автобіографічного письма.

У заключному підрозділі «Мемуарно-автобіографічна традиція початку XXI століття: аналітичність, психологічність, автоматіфіологізація» зазначено, що українська мемуарно-автобіографічна проза початку XXI століття продовжила традиції аналітичної, психологічної спогадової літератури попередніх десятиліть, а також під впливом глобалізаційних процесів і комерціалізації літератури виробила нові види автоматіфіологізованого письма, які більше належать до царини художньої псевдодокументалістики, ніж до референційної мемуарної автобіографіки.

У розділі «Українське мемуарно-автобіографічне письмо: жанри, структура, еволюція» розглядаються жанрові особливості мемуарно-автобіографічних творів, формування жанрів та їхніх структурних і тематичних різновидів. Поряд із розглядом жанрової специфіки мемуаристики від давнини до наших днів, особливе зацікавлення представляє виокремлення нових жанрів та їхніх різновидів, які виникли наприкінці XX століття.

Наприклад, авторка зазначає, що нотатки як жанр виокремилися в українській літературі з ХХ століття. А пізніше особливої ваги набуває військово-політична мемуаристика, зокрема табірна проза, яка свідчила про пережите в'язнями радянських і нацистських концтаборів. Т. Черкашина робить аналіз розвитку жанру у світовій літературі, зокрема вказує, що з кінця 1970-х рр. відбувся поділ на літературу фікційну і нефікційну, а наприкінці ХХ–початку ХХІ століття автобіографічна література поповнилася новими жанрами – абеткової автобіографії та автогеобіографії. Безперечною науковою новизною цього видання є розгляд нових жанрів діаристики, які з'явилися з поширенням мережі Інтернет – online щоденників, блогів, мікроблогів.

У підрозділі «Синтез мемуарного й автобіографічного начал на рівні структурної організації творів» здійснено комплексний розгляд корпусу мемуарно-автобіографічної прози. Авторка зазначає, що вона має низку спільних ознак. Virізняються вони зазвичай повнотою охоплення саможиттєписної інформації, обраного об'єкта оповіді і ступеня фікціоналізації. Виходячи з проведеного аналізу, Т. Черкашина доходить висновку, що «провідними жанрами української мемуарно-автобіографічної прози ХХ століття є мемуарна автобіографія, автобіографічний нарис, автобіографічні мемуари, автобіографічна повість, автофікційний роман» (с. 228). До того ж вона зауважує, що гібридний характер самого поняття «мемуарно-автобіографічна проза» визначає й гібридний характер жанрів, що входять до його парадигми. «Вони є не стільки самостійними жанрами, скільки жанровими модифікаціями документальних, публіцистичних і художніх жанрів автобіографії, нарису, мемуарів, повісті й роману» (с. 229).

Детальний розгляд жанру автобіографії на прикладі творів М. Кропивницького, В. Сосюри, В. Кубійовича, М. Руденка, представлений у книзі, показав, що цей жанр представлений двома основними модифікаціями – документальною та художньою автобіографіями, які паралельно існували протягом усього століття, взаємозбагачуючи одна одну. Окремо авторка розглядає такий малий жанр автобіографічної прози, як автобіографічний нарис, який не втрачав своєї актуальності протягом минулого століття, при цьому зауважуючи, що він зберігав більшість своїх типологічних і жанроутворюючих рис, основними серед яких були прагматизм, вільна структурна організація тексту, відбиття актуальних ідей свого часу, сильне особистісне начало та ін. Найбільш поширеними типологічними різновидами цього жанру стали письменницькі автобіографічні нариси, які створювалися на прохання дослідників творчості, науковців тощо.

Дослідниця успішно виконала завдання дослідити еволюційні зміни, яких зазнали українські автобіографічні мемуари ХХ століття, у результаті яких виробилися жанрові і структурні модифікації. Не викликає заперечень її ґрунтовна жанрово-модифікаційна класифікація мемуаристики ХХ століття, а саме: 1) епохальні, повномасштабні, логічно послідовні, документалізовані автобіографічні мемуари хронікального типу; 2) циклізовані, високохудожні белетризовані мемуарно-автобіографічні спогади; 3) мозаїчні та колажні мемуарно-автобіографічні спогади, які синтезують у своїй структурі кілька, переважно мемуарних і публіцистичних жанрів; 4) часткові саможиттєписи, автори яких детально змалювали лише певний, найголовніший, на їхню думку, етап власного життя, що був насичений сильним впливом зовнішніх, не залежних від мемуариста, чинників.

Для фахівців і для пересічних читачів цікавими будуть роздуми Т. Черкашиної про появу жанру автофікційного роману, у якому вигадана автобіографічна історія фіктивного персонажа видається за справжню історію з життя автора. Вона досить категорично зазначає, що його провідною рисою стала необов'язкова тотожність трьох текстових інстанцій – автора, наратора й головного персонажа. На мою думку, дослідниця

абсолютно вмотивовано робить висновок про те, що обов'язковим елементом автофікційних романів було створення ефекту правдоподібності оповіді, що досягався завдяки вміщенню маркерів ідентичності автора, наратора й головного героя.

Хотілося б зауважити, що дослідницею Тетяною Черкашиною при підготовці цієї монографії здійснена величезна робота з аналізу, класифікації, типологізації української мемуарно-біографічної прози ХХ століття, зроблено низку цікавих спостережень, висновків і характеристик, які, безперечно, викличуть резонанс і полеміку серед дослідників цієї галузі літератури. Цей пласт літератури, на відміну від художньої, до недавнього часу був недостатньо дослідженим, і останнім часом завдяки представникам наукової школи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка «Документалістика початку ХХІ століття: проблеми теорії та історії» під керівництвом професора, доктора філологічних наук О.А. Галича були здійснені ґрунтовні дослідження в цій галузі.

Насамкінець зазначу, що монографія Тетяни Черкашиної, на мій погляд, якісно заповнила лакуни в царині дослідження української мемуарно-автобіографічної прози, виробивши вагоме теоретичне підґрунтя, продемонструвавши незаперечну наукову новизну і піднявши новий пласт фікційної і нефікційної літератури, яка останнім часом стає більш актуальною в суспільстві, ніж художня. Не маю сумніву, що ця книга викличе інтерес у потенційного читача і принесе йому неабияке інтелектуальне задоволення.

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри українознавства
Запорізького національного університету*

О.О. Стадніченко